

אמיר משיח

אנטי-דוגמה במשנתו של משה מנדלסון: סובלנות, דת ותבונה*

עיקרי אמונה אינם נמצאים בספרות היהודית הקדומה, קרי בתנ"ך.¹ לראשונה אנו מוצאים חיוב להאמין בדברים מסוימים, ואשר כפירה בהם תגרור ענישה קשה של אבדן החלק בעולם הבא, במשנה במסכת סנהדרין:² "כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא [...] ואלו שאין להם חלק לעולם הבא: האומר אין תחיית המתים מן תורה ואין תורה מן השמים ואפיקורס". רואים אם כן דרישה לאמונה בעקרונות מסוימים על אף שהדרישה לאמונה בנושאים אלה נטולה מקור מסורתי. בהמשך התפתחות תורת העיקרים ביהדות אנו נתקלים בחובה הדתית להאמין, בדבריו של ר' סעדיה גאון. רס"ג כתב את הדברים בפירושו לספר שמות.³ אין בספרו "האמונות והדעות" לשון של חיוב אמונה בדוגמות, ברם הדברים נובעים מתוכן הספר ומעריכתו. על פי רס"ג, ישנן עשר דרישות שבהן המאמין צריך להחזיק.⁴

לעומת גישתו המרוככת של רס"ג כפי שהיא עולה מדבריו, מכיוון שאין בה חיוב אמונה או ענישה במציאות של כפירה, ניצבת גישתו של הרמב"ם בהקדמתו לפרק 'חלק' ב"פירוש המשניות" שלו על מסכת סנהדרין שמנה וקבע שלושה עשר עיקרי אמונה, שבהם חייב כל יהודי להאמין. נוסף על כך לשיטתו כל הכופר בהם או אף באחד מהם בשם כופר ייקרא, ויאבד את חלקו לעולם הבא.

* תודתי נתונה למורי ד"ר אהרון שאר-ישוב מאוניברסיטת בר אילן על שעבר על המאמר והעיר את הערותיו המחכימות.

1 לסקירה מקיפה בנושא עיקרי האמונה ראו א' קליין, וי' איזק, הגותו של הרמב"ם על רקע ההגות היהודית והכללית, אתר דעת, 2004; www.daat.ac.il/daat/mahshevt/haguto/12-2.htm - 25k. שם בפרק יב סוקרים קליין ואיזק את התפתחות סוגיית עיקרי האמונה למן ימי המקרא דרך ספרות חז"ל, הגאונים, הראשונים והאחרונים.

2 על חקר תולדות האמונות והדעות של חז"ל ראו א"א אורבך, חז"ל: פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשמ"י, עמ' 1-14.

3 הדברים הודפסו בתוך "פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה" בהוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ג, עמ' קע"ה-קע"ו.

4 הדברים מובאים ממאמרו של ח' בן-שמאי, "עשרת עיקרי האמונה של רב סעדיה גאון", דעת 37 (תשנ"ו), עמ' 11-26.

כבר שנים רבות ועד עצם היום הזה קביעותיו של הרמב"ם בדבר עיקרי האמונה וזיהויים מקובלים על כל יהודי אורתודוקסי בעולם כדוגמות לכל דבר. עד כדי כך מגיעים הדברים שכאשר האדם מפקפק בהם או באחד מהם, הוא יאבד את מקומו בקהילת המאמינים. אולם בימי הביניים לא התקבלו הדברים על נקלה בקרב הרבנים ההוגים. הראשון שחלק על מספר העיקרים היה ר' חסדאי קרשקש (להלן: רח"ק) בספרו "אור השם". רח"ק אינו חולק על עצם העניין, קרי קביעת עיקרי אמונה ביהדות, אלא על מניינם. בשיטתו של רח"ק בסוגיית העיקרים ניתן להצביע על שלוש שכבות, כאשר בשכבה הראשונה נמצאות אמונות שהן יסודות-על: מציאות האל ותורה מן השמים. משתי אמונות אלה נגזרות אמונות המתחלקות לשני סוגים "מהם פינות ויסודות לכלל מצוות, ומהם שאינם פינות ויסודות (שש במספר) אבל הם דעות אמיתיות (אחת עשרה במספר)".⁵ הצד השווה שבהן הוא "שהכפירה אפילו באחת מהן היא מרי עצום עד שהכופר יחשב מכלל המינים".⁶

גם תלמידו של הרח"ק, ר' יוסף אלבו, חלק על קביעתו של הרמב"ם בדבר י"ג עיקרי אמונה. הוא גם חלק על הסדר של מורו ורבו והעמיד את עיקרי האמונה שלו, שעל שמם קרא את ספרו "ספר העיקרים", על שלושה עיקרים בלבד (מציאות ה', תורה מן השמים, שכר ועונש). ר' יוסף אלבו מגדיר את המונח עיקר כ"שם הונח על דבר שעמידת דבר אחד וקיומו תלוי בו ואין לו קיום זולתו".⁷ מעבר לעיקרים הוא מונה שורשים וענפים.⁸ כפירה בשורשים כמוה ככפירה בעיקרים, ואילו כפירה בענפים תיחשב כטעות ואולי אף כחטא, אך לא ככפירה.

משה מנדלסון ומאבקו בדוגמות

כל ההוגים שהוזכרו עד כה ראו בדוגמות חובת אמונה, על אף המחלוקת ביניהם לגבי מניין העיקרים. ברם במאה הי"ח התערער פולמוס אשר קרא תיגר

5 ר' חסדאי קרשקש, אור ה', סוף ההקדמה.

6 ר' חסדאי קרשקש, אור ה', מאמר ג, חלק א, כלל א, הקדמה.

7 ר' יוסף אלבו, ספר העיקרים, מאמר ראשון, פרק ג.

8 הדברים מופיעים על פני כל הספר. במאמר הראשון קובע ר"י אלבו את שלושת העיקרים, ובמאמרים הבאים שבספר הוא מפרט כל עיקר ועיקר במשנתו.

על עצם קביעת דוגמות ביהדות. הפילוסוף היהודי-גרמני משה מנדלסון⁹ (1729–1786) נודע גם כאחד מהמתנגדים הגדולים להצבת עיקרי אמונה ביהדות.¹⁰ מנדלסון חלק קטגורית על כל ההוגים שהוזכרו לעיל, שכן הוא סבר שאין ליהדות כל חיוב שהוא כלפי אמונה זו או אחרת.

כפי שצוין לעיל, הראשון מבין ההוגים היהודים שהציב עיקרי אמונה וחייב להאמין בהם במפורש ובמוצהר, ולא מכללא כפי שמובן מספרו של רס"ג, היה הרמב"ם. בסיום הקדמתו לפרק 'חלקי' ב"פירוש המשניות" שלו סיכם הרמב"ם את נושא החובה להאמין בדוגמות בקבעו :

וממה שצריך שאזכרהו כאן, וזהו המקום היותר ראוי לזכרו, שעיקרי תורתנו ויסודותיה – שלושה עשר יסודות [...] וכאשר יודה האדם באלה היסודות כולם, ויאמין בהם אמונה שלמה – הריהו נכנס בכלל ישראל, וחייבים לאהבו ולרחם עליו, וכל מה שחייב ה' מקצתנו לקצתנו מן האהבה והאחוה. ואפילו עשה מה שעשה מן העבירות מחמת תאוה והתגברות הטבע הגרוע – הרי הוא ייענש כפי מריו, ויש לו חלק, והוא מפושעי ישראל. ואם יתקלקל לאדם יסוד מאלה היסודות – הרי הוא יצא מכלל וכפר בעיקר, ונקרא 'מין' ו'אפיקורוס' ו'קוצץ בנטיעות', וחייבים לשנאו ולאבדו, ועליו הוא אומר: "הלוא משנאיך ה' אשנא".¹¹ מנדלסון שהיה חבר באליטה האינטלקטואלית של גרמניה במאה ה"ח ושהטיף לסובלנות בין בני האדם, לא יכול היה לקבל את דבריו החריפים של

9 על חייו של מנדלסון ראו י' גוטמן, הפילוסופיה של היהדות, ירושלים תשי"ג, עמ' 262–273; ש' פינר, משה מנדלסון, ירושלים 2005; A. Altman, Moses Mendelssohn, A Biographical Study, Philadelphia 1973 (The University of Alabama Press).

10 על נושא הדוגמות ביהדות ראו ד' אלינסון, "הידוגמה" בתגובות מסורתיות לרפורמה: הפרדיגמה של האורתודוקסיה הגרמנית", בתוך י' שלמון, א' רביצקי וא' פרוזיגר (עורכים), אורתודוקסיה יהודית היבטים חדשים, ירושלים תשס"ו, עמ' 345–366; L. Baeck, "Does Traditional Judaism Possess Dogmas?", A. Jospe (ed.), Studies in Judaism Thought: An Anthology of German-Jewish Scholarship, Detroit 1981, p. 41. יסודות ואמונות, ירושלים 1968, עמ' 45–80; וכן שם הקדמתו לספר של ארנסט סימון בעמ' כ"ז–כ"ח, שאליבא דלאו בק: "התורה מצויה כאידיאה, אבל לא כדוגמה"; S. Schechter, Studies in Judaism, Cleveland and New York 1958 (Meridian Books), pp. 73–104.

11 תהלים קלט, כא.

הרמב"ם. הוא העלה על נס את עקרון הסובלנות,¹² אשר עזר לו להתמודד ואף להתגונן הן ברמה האישית הן כנציג היהודים אשר נלחם למען שיפור מעמדם בחברה.¹³ חבריו הנוצרים של מנדלסון לא יכלו להתעלם מעובדת יהדותו. עובדה זו הפריעה להם, ועל כן הם ניסו אף לנצרו בקריאת התגר הפומבית של לאוואטר. הוא לעומת זאת הגיב בתחילה בדרך של ניסיון להוכיח כי קשר בין אנשים יכול להיות על בסיס אדם – אדם, בלא קשר ליחס יהודי – נוצרי.¹⁴ בהמשך בחר בקו מעט שונה הדוגל בסובלנות, אשר אליבא דמנדלסון היא הכרה בלגיטימיות של דעות או אמונות השונות המצויות אצל האחר. זאת מבלי לוותר על עמדות או אמונות הנטועות בקרב בני השיח, אשר כל אחד מהם מאמין בצדקת דרכו שלו. השקפתו של הריע היא אמתית לגביו כשם שהשקפתך שלך אמתית לגביך. והגם שכל אחד מבני השיח חושב ואולי אף משוכנע בטעותו של זולתו, אין הוא פוגע בכבודו או בתרבותו. הוא סובל את נוכחותו ואת אמונותיו, ואינו מכריחו לשנותן לאלו שבהן הוא מחזיק. סובלנות מסוג זה יכולה להוות את הבסיס ליחסים בין אדם לאדם באופן פרטי או כללי.

מתוך תפיסת סובלנות זו של מנדלסון אין שום דת היכולה לטעון לחלות אוניברסאלית, שכן ברגע שתטען לכך היא מתנגשת בעקרונות הדת הטבעית.¹⁵ הדוגלת בסובלנות. דת טבעית זו פירושה חוק וסדר בין בני האדם, מעין חוק אוניברסאלי. דברים אלה עולים גם מדבריו של ר"י אלבו, אשר חילק בספרו "ספר העיקרים" את הדתות בעולם לשלושה סוגים. אחד מהם והראשון שבהם, הוא הדת הטבעית. לשיטתו, וזוהי כוונתה:

והדת על ג' פנים, אם טבעית, ואם נימוסית, ואם אלוהית. והטבעית היא שווה בכל אדם ובכל זמן ובכל מקום... וכוונת הדת הטבעית להרחיק העול ולקרר היושר, כדי שיתרחקו האנשים מן הגנבה והגזלה והרציחה,

12 מנדלסון הושפע מאוד מרעיון הסובלנות במשנתו של ג'ון לוק, איגרות על הסובלנות, ירושלים תשס"א (מאגנס). אולם הוא אינו מקבל את לוק באופן גורף. על הדומה והשונה בין השניים, ראו פי שלומוביץ, "מנדלסון ולוק: על הסובלנות", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ט (תש"ף), עמ' 345–360; A. Arkush, *Moses Mendelssohn and the Enlightenment*, Albany 1995, pp. 89–122, 241–288.

13 A. Arkush, *Moses Mendelssohn and the Enlightenment*, Albany 1995, pp. 167–239.

14 א' שביד, "תורת הסובלנות של משה מנדלסון", מאזניים נ (תש"מ), עמ' 355–359.

15 ראו A. Altmann, "The Philosophical Roots of Moses Mendelssohn's Plea for Emancipation", *JSS* 36 (1974), pp. 191–202. אלטמן הראה שם כי תאוריות החוק הטבעי השפיעו מאוד על מנדלסון.

באופן שתעמוד ותתקיים החברה בין האנשים ויהיה כל אחד מנוצל מכף מעול וחומץ.¹⁶

מנדלסון עצמו עת השיב לקריאת התגר של לוואטר התייחס גם כן לדת הטבעית או בלשונו "חוק הטבע". הוא רואה בחוק הטבע את דת האבות, קרי שבע מצוות בני נוח, כאשר הוא טוען שהיא היא דת התבונה. בדבריו אלה עיגן מנדלסון את עקרונות הסובלנות שבו דגל ושבו עשה שימוש כדי להגן על היהודים והיהדות:

כל הרבנים מורים פה אחד כי החוקים שכתב ושבעל פה, שדת ההתגלות שלנו עומדת עליהם, אינם חובה אלא לאומתנו בלבד. תורה ציוה לנו משה מורשה קהילת יעקב. כל שאר אומות העולם, מאמינים אנו, נצטוו בדבר אלוהים להחזיק בחוק הטבע ובדת האבות. בני אדם הנוהגים בחייהם על פי דת זו של הטבע והתבונה, קרויים חסידי אומות העולם, ויש להם חלק לעולם הבא.¹⁷

כך מסביר אליעזר שביד מקבלת תורת הסובלנות של מנדלסון את משמעותה המלאה הן במישור הבין-אישי הן במישור המדיני. מחד גיסא, יש כאן בסיס לכבוד הדדי בין בני שיח האוחזים באמונות בנות דתות היסטוריות שונות. עליהם להימנע מכל ויכוח או עימות הנובע מרקע האמונה השונה בין השניים, ולרחוש אהבה והערכה זה לזה על יסוד המפעל האנושי המשותף ביניהם. מאידך גיסא, במישור המדיני הכוונה ליחס חיובי מצדה של המדינה לכל האמונות והדתות הקיימות בתחומה. זאת כאשר הן מקיימות את אמיתות הדת הטבעית ומחנכות להתנהגות מוסרית ולהתנהגות טובה. במקרים אלה על המדינה להעניק שוויון זכויות אזרחי מלא ללא הפליה הנובעת מהשוני הדתי של אזרחיה, ולהימנע משימוש באמצעי כפייה דתית.¹⁸

עקרון הסובלנות אם כן הוא הראש והראשון לשלילת הדוגמה בהגותו של מנדלסון. הוא כתב כי ביהדות אין דוגמות, וגם הרמב"ם שקבע את י"ג עיקרי היהדות לא נתקבל על ידי רבים:

- 16 ספר העיקרים (לעיל הערה 6), מאמר ראשון, פרק ז.
 17 מ' מנדלסון, ירושלים, כתבים קטנים בענייני יהודים ויהדות, ירושלים תש"ז, עמ' 180–181, כולל הערות השוליים 1–4.
 18 ראו גם במאמרו של א' שביד, "הסובלנות בין הדתות במשנותיהם של מנדלסון ורוזנצווייג", גשר 116 (תשמ"ו–תשמ"ז), עמ' 79–88. שם כתב כי קיום של המכנה המשותף בין בעלי ייחודים הוא תנאי הכרחי לסובלנות.

על עיקרי התורה הנעלים הללו אינם נתונים אלא להכרתו של האדם, לעיונו ולהתבוננותו, בלי לכפות עליו את האמונה. בכל מצוות תורת משה ופקודותיה אין אתה מוצא אף אחת שמצווה: האמן! או אל תאמן! אלא כולם אומרות: עשה! או לא תעשה! על האמונה אין אנו מצווים. כי זו אינה סובלת אלא את הציווי הבא לה בדרך ההכרה [...]. לפיכך אין לה ליהדות העתיקה שום עיקרי אמונה [...] הרמב"ם הוא הראשון שעלה במחשבתו להעמיד את דת אבותיו על מספר מסוים של עיקרים [...] רעיון זה, שאינו אלא רעיון שבמקרה¹⁹, הביא עמו את שלושה-עשר העיקרים של דת ישראל [...] לעבודת אמונה עדיין לא נעשו (ברוך השם!). חסדאי²⁰ חולק עליהם ומציע שינויים; אלבו²¹ מצמצם את מספרם ומבקש להעמידם על שלושה אבות-עיקרים.²² בכל אופן מנדלסון מציין בהמשך דבריו, שאנו היהודים נוהגים במידת השלום והסובלנות על אף הדעות החלוקות:

ואם אומנם נתקבלו שלושה-עשר העיקרים של הרמב"ם על רובו של העם, לא נמצא, עד כמה שידוע לי, מי שיאשים במינות את אלבו [...]. בעניין זה עוד לא הסחנו דעת ממאמרם היקר של חכמינו: "אף על פי שאלו אוסרים ואלו מתירים, אלו ואלו דברי אלוהים חיים".²³

בנצרות, אשר בשמה קרא לאוואטר תגר על מנדלסון, העיקרון המנחה הסותר את הסובלנות הוא המשפט "מחוץ לכנסייה אין ישועה" (*Extra Ecclesiam Nulla Salus*). לשם כך על המאמין לקבל את הדוגמה הנוצרית ולהאמין בסקרמנטים שלה. קבלת אמונות אלו יביאוהו לחיי העולם הבא,

- 19 הטענה שהרמב"ם ייסד את שלושה עשר עיקרי האמונה כרעיון שבמקרה ולא בעצם ניתן למצוא בהרצאה שנתן שלמה פינס באוניברסיטה העברית ובה טען כי: "הצורך בניסוח עיקרים התעורר בשל המגמה באוניברסיטאות מצרים ועיראק לנסח תיאולוגיה מוסלמית רשמית ומחייבת". אם כן, היה זה מעין צו שעה תיאולוגי, רעיון שבמקרה ולא ניסוח דתי מהותי בעצם. ראו ש' פינס, תולדות הפילוסופיה היהודית מהרמב"ם עד שפינוזה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 16. ואולי אף מנדלסון סבר כך.
- 20 ר' חסדאי קרשקש, אור השם, ירושלים תש"ן, ספרד, מאה י"ד, מציע שישה עיקרים, כפי שהובא לעיל.
- 21 ר' יוסף אלבו, ספר העיקרים, ירושלים תשנ"ה, ספרד, מאה ט"ו, תלמידו של ר' חסדאי קרשקש, מציע שלושה עיקרים בלבד, כפי שצוין לעיל.
- 22 מ' מנדלסון, ירושלים, כתבים קטנים בענייני יהודים ויהדות, ירושלים תש"ז, עמ' 102–104.
- 23 עירובין יג ע"ב. אמירה שנאמרה על המחלוקות בין בית הלל ובית שמאי.

לשיטתם. נזכור כי אצל הכנסייה הנוצרית יש הפרדת רשויות ברורה בין המערכת הדתית האמונה על העולם הבא ובין המערכת האזרחית האמונה על ענייני העולם הזה. זאת בהתבסס על הפסוק מן הברית החדשה: "תנו לקיסר את אשר לקיסר ולא להים את אשר להים"²⁴. מכאן יוצא למשל שגם אדם פושע בענייני העולם הזה, נאמר למשל עבריין פלילי, כל עוד הוא מקבל את הדוגמה הנוצרית ואת הסקרמנטים שלה הרי שהוא בן העולם הבא. ברם אישיות מוסרית כמו סוקרטס או אף אדם שתרים לאנושות בתגליותיו המדעיות כל עוד אינו נמנה על מאמיני הנצרות, אין לו חלק לעולם הבא. נוסף על כך הנצרות רואה באמצעי כפייה אמצעים לגיטימיים על מנת להביא את האדם, זה שאינו מאמין בה עדיין, להצלחה.²⁵

עמדה זו של הדת הנוצרית היא אליבא דמנדלסון היפוכה של הסובלנות הקיימת ביהדות. לזו יש תכלית כפולה שאותה היא מייעדת לאדם והיא הצלחה בעולם הזה ובעולם הבא. היהדות דורשת התנהגות מוסרית מכל אדם ללא קשר למוצאו או דתו. על כן לא רק היהודים זכאים לחיי העולם הבא, כי אם כל אדם מוסרי באשר הוא כזה זכאי לשכר הנצחי גם כן. "חסידי אומות העולם יש להם חלק לעולם הבא"²⁶. ובלשונו של מנדלסון: "לפי מושגי היהדות האמתית מזומנים כל יושבי-ארץ לחיי אושר"²⁷.

הסובלנות אם כן היא הסיבה העיקרית לעובדה שמנדלסון מסרב בתוקף להעמיד את היהדות על עיקרי אמונה. דבריו של הרמב"ם בסיכום י"ג העיקרים שקבע כי "אם יתקלקל לאדם יסוד מאלה היסודות – הרי הוא יצא מכלל וכפר בעיקר, ונקרא 'מין' ו'אפיקורוס' ו'קוצץ בנטיעות', וחיבים לשנאו ולאבדו, ועליו הוא אומר: הלוא משנאיך ה' אשנא", אינם עולים בקנה אחד עם עקרון הסובלנות שמנדלסון דוגל בו. אם יקבל את העיקרים בכלל או את אלה של הרמב"ם בפרט, יסתור את כל קו ההגנה שלו מול הנצרות. על כן הוא בחר לשלול באופן גורף את הדוגמות, ולהעמיד הכול על ההלכה אשר אותה ואת הענישה שבאה למפר אותה הסביר כבעיה חברתית ולא ככפיית האמונה.

24 הברית החדשה, הבשורה על פי מתי, כב, כא; לוקס, כ, כה.

25 מבחינה מעשית נכון היה הדבר לימי הביניים. כיום יתקבל הדבר בשלילה, מעבר לעובדה שאין לכנסייה כוח לבצע זאת.

26 רמב"ם, הלכות תשובה ג, ה. מקורו בתוספתא, סנהדרין (צוקרמאנדל) יג, ב. כן ראו מנדלסון, ירושלים (לעיל הערה 22), עמ' 181.

27 מנדלסון, ירושלים (שם), עמ' 96.

מעבר לכך יש לקו ההגנה של מנדלסון כלי נוסף לנגח בעזרתו את הנצרות והוא אמונתם בדוגמה. לשיטתו, תפיסתו האנטי-דוגמתית משמשת אותו לא רק כוויכוח אנטי נוצרי, אלא כנקודת הבחנה לשוני מהותי בין היהדות לנצרות. אם האמונה היהודית הייתה גם כן דוגמטית, אז מה אם כן השוני העקרוני בינה ובין הנצרות – רק הדוגמות שונות. בזה שמנדלסון שולל את החשיבה הדוגמטית, הוא מעצים את השוני העקרוני והמהותי בין היהדות לנצרות.

מכאן נובעת סיבה נוספת לשלילת הדוגמות בהגותו של מנדלסון, והיא ביסוסה של היהדות על האמת השכלית והתבונה ולא על הרגש האמוני המבוטא בדוגמה. ספרו של מנדלסון "ירושלים", בא בין היתר כתשובה ומענה לספרו של שפינוזה "מאמר תיאולוגי-מדיני".²⁸ שפינוזה רצה לקעקע את רעיון דת ההתגלות, שלשיטתו אינו אפשרי.²⁹ בכך הוא רצה להפשיט את היהדות ממשמעותה הדתית. מנדלסון לעומתו רוצה לשמר את מושג ההתגלות בצד התבונה. ספרו "ירושלים" נכתב ככתב הגנה ולימוד זכות על היהדות, וההתגלות, שבה הוא רואה אמת היסטורית (לא עובדתית) כדברי אלוהים חיים, מאשרת אישור אלוהי את האמת התבונית. היהדות אליבא דמנדלסון היא חוקה דתית ולא חוקה מדינית כפי שסבר שפינוזה.³⁰

לשיטתו של מנדלסון, הקריטריון העליון הוא ההיגיון שבדת, ורק על פי טיעונים שכליים ניתן להכריע בין הדתות השונות. כמובן בעיניו לא היה ספק לכך שיש עדיפות ליהדות בתחום זה. הכול לשיטתו צריך לעבור במבחן השכל הישר, וכל הנכשל במבחן זה אחת דינו להיסתר: "איני יכול להאמין בשום עדות, שלפי הכרתי היא מתנגדת לאמת הגמורה, שאין להזיזה".³¹ בהמשך דבריו לאחר שהוא מסכם את עיקרי אמונת הנוצרים הוא כותב:

אבל אני עצמי איני יכול לקבל את האמת אלא בהתאם להכרתי הפנימית שלי, ומודה אני כי בעיני אני נראים המשפטים המובאים כמתנגדים מן הקצה אל הקצה ליסודות הדעת האנושית. לפי הכרתי שלי איני יכול להביאם בהתאמה עם מה שהורוני התבונה ועיון-המחשבה על מהותה של האלוהות ותכונותיה, והריני אנוס לדחותם [...] אילו בא עושה-

28 ב' שפינוזה, מאמר תיאולוגי מדיני, ירושלים תשכ"ב (מאגנס). על היחסים בין מנדלסון ושפינוזה, ראו י' גוטמן, דת ומדע, ירושלים תשט"ו, עמ' 192–217.

29 ראו שפינוזה, מאמר תיאולוגי מדיני (שם), פרקים א–ב.

30 מנדלסון, ירושלים (לעיל הערה 22), עמ' 96, 121.

31 מנדלסון, משה, ירושלים (שם), עמ' 217.

נפלאות להוכיח את אמתן ושב והחיה לעיני את כל המתים שנקברו מאז מאות בשנים, הייתי אומר : עושה-הנפלאות החיה מתים, אבל את תורתו איני יכול לקבל.³²

מנדלסון הולך צעד נוסף ומבחין בין "הדת השכלית" ובין הדתות ההיסטוריות. הראשונה היא אוניברסאלית ומשותפת למין האנושי כולו, והיא גם התשתית שעליה בנויות הדתות ההיסטוריות. הדת השכלית, אליבא דמנדלסון, אינה אלא טבועה ב"אור הטבעי" של כל אדם באשר הוא יצור תבוני.³³ זוהי אמת שאינה תלויה בהתגלות האל, שכן נבואה שכזו הייתה שוללת את האוניברסאליות של האושר האנושי בעולם הזה ובבא. לכן לשיטתו של מנדלסון לא ייתכן שהאל הטוב יזכה רק חלק מהמין האנושי באושר זה, תוך שלילתו או מניעתו משאר חלקי האנושות. על כן הוא מסיק כי : ראשית – מציאות האל היא תבונה שכלית שכל אדם יכול להגיע אליה ללא קשר להתגלות פרטיקולארית ; שנית – האל מצווה את האדם לנהוג במצוות המוסר, שהוא גם כן נתון לשכלו של האדם כייצור תבוני ; ושלישית – האל פועל בדרך של מתן גמול בהתאם לדרך התנהגות האדם.

מכאן נוכל להסיק סיבה נוספת להתנגדותו של מנדלסון לרעיון הדוגמה. זאת משום שכל דוגמה היא דבר אנטי-תבוני. מעין אמונה מוכרחת, אקסיומה, שאין לה דבר עם השכל. שאם לא כן מדוע יש חובה לקבלה, היו יכולים פשוט להוכיחה. על כן מנדלסון הפילוסוף אינו יכול לקבל כל דוגמה.

מתוך כך מציב מנדלסון את עיקרי היהדות מבחינתו. אין מדובר כאן על עיקרי אמונה, שהרי כנגד אלה הוא נלחם, אלא על עיקרי הדת. ראשית הוא מכריז :

אומר בקיצור : סבורני שהיהדות אינה יודעת דת-התגלות במובן המקובל אצל הנוצרים. יש להם לישראל מתן תורה אלוהית. חוקים, מצוות, פקודים, משפטי חיים, הוראות של רצון אלוהים, כיצד ינהגו כדי להגיע לאושר הזמני ולאשר הנצחי. משפטים וחוקים כאלה נגלו לישראל על ידי משה באורח פלא למעלה מהטבע ; אבל לא דעות לימודיות, לא אמיתות ישועה, לא משפטי תבונה כוללים. את אלה מגלה הקדוש ברוך

32 מנדלסון, ירושלים (שם, שם).

33 לא מדובר כאן על אמת פילוסופית אלא על אמת שאליה יגיע כל אדם בעל שכל ישר שאינו מושחת.

הוא לישראל, כמו לכל שאר בני האדם, בכל עת ובכל שעה באמצעות הטבע והעצמים, ולא על ידי דבור וכתב.³⁴ העיקר הראשון, לשיטתו של מנדלסון, הוא אוניברסאלי. לא רק היהודים מכירים במציאות האל והשגחתו, כי אם כל יצור בעל תבונה, האדם החושב בכלל, אם יביט וישכיל, יגיע גם הוא להכרה במציאות האל: תורות דתיות או אמיתות נצחיות בדבר אלוהים, מלכותו והשגחתו, שבלעדיהן אין האדם יכול להשכיל ולהיות מאושר. הללו לא הוטלו בכפייה על אמונת האומה, אגב איומים של עונשים נצחיים או זמניים, אלא הוצעו להכרה השכלית, כיאות לטבען ולברירותן של אמיתות נצחיות. לא בגילוי שכינה ניתנו, לא בדיבור ובכתב, המובנים רק בשעה זו ובמקום זה, הושמעו. העליון גילה אותן לכל יצור בו תבונה על עצם ומושג, וכתבן בלבם ובנפשם בכתב ברור ומובן בכל זמן ובכל מקום.³⁵

העיקר השני של היהדות, לשיטתו, הוא הסיפורים ההיסטוריים של הדת. אלה הם סיוע לאמתות הנצחיות.³⁶ לכן על האדם לקבל את דת אבותיו. קביעה זו, אגב, השפיעה על האורתודוקסיה המודרנית, בעיקר של הרש"ר הירש, הדורש קודם כול קבלה של עולם ההלכה ורק לאחר מכן דרישה וחקירה על אודותיה, כדברי הפסוק "נעשה ונשמע".³⁷ סיפורי התורה, אליבא דמנדלסון, הם בעלי תוקף של עובדות היסטוריות, אך לא ניתן לאמת אותם בכלים ביקורתיים או בייקטיביים. לכן אין להציג אותם כאמת אוניברסאלית. דבר זה נכון לכל דת וסיפורי ההיסטוריה שלה:

אמיתות היסטוריות או סיפורי הקורות על גורל העולם הקדמון, בייחוד על מסיבות חייהם של אבות האומה; על הכרתם את אלוהי האמת, על התהלכם לפניו, ואפילו על חטאים שחטאו לפניו ועל מוסר אב שייסר אותם; על הברית אשר כרת עמהם אלוהים, ועל ההבטחה אשר הבטיחם וחזר והבטיחם כי עשה יעשה את בניהם אחריהם לעם סגולתו. ידיעות היסטוריות אלה היו ליסוד הקשר הלאומי, ובתור אמיתות של הקורות

34 מנדלסון, ירושלים (לעיל הערה 22), עמ' 91.

35 מנדלסון, ירושלים (שם), עמ' 130.

36 מנדלסון, ירושלים (שם), עמ' 102.

37 ראו רש"ר הירש, איגרות צפון, ירושלים 1976, איגרת ה.

אינן יכולות להתקבל, על פי עצם טבען, אלא על נאמנותן בלבד. רק הסמכות מקנה להם את הודאות הדרושה.³⁸ עיקר האמונה השלישי, לשיטתו של מנדלסון, הוא החוק והמשפט, קרי ההלכה הנורמטיבית המחייבת. חובה זו היא פרטיקולארית ומיוחדת לעם ישראל בלבד:

חוקים, משפטים, מצוות ואורחות חיים, שנתייחדו לאומה זו ושמירתם עשויה להביא עמה אושר לאומי לכולה ואושר פרטי לכל אחד מבניה. המחוקק נותן התורה, היה אלוהים [...] והוא נתן לחוקיו אישור נאדר ומרומם, במעמד כל העם ובאורח נפלא שכמוהו לא נשמע מאז ומעולם, ובזה הוטלו חובה על האומה ועל זרעה חוק עולם לדורותיה.³⁹

היהדות אם כן היא החוק, המשפט וההלכה, אשר אליבא דמנדלסון: "זו היא כל התורה כולה, ואידך – פירושה הוא, זיל גמור".⁴⁰ אך צריך להבין יותר. ההלכה לשיטתו של מנדלסון, איננה רק חוק או חוקה המחייבת את ישראל בלבד, ההלכה היא הכלי המחנך לקראת מונותאיזם טהור או חינוך לקראת אמתות אלוהיות:

ועתה יש לאל ידי לבאר יותר את הנחתי בדבר תעודת המצוות המעשיות של היהדות - אבות אומתנו, אברהם, יצחק ויעקב, שמרו אמונים לאלוהים ובקשו לקיים מושגי דת צרופים, רחוקים מכל אמונה טפילה [...] והנה נבחר זרעם [...] לאמור להיות לאומה אשר בהנהגתה ובמשטרה, בחוקיה, ובמעשיה, בגורל חייה ובכל התמורות והחליפות תורה תמיד על מושגים בריאים ובלתי מסולפים של אלוהים ומידותיו.⁴¹ זה היתרון של ישראל על פני כלל האנושות והדתות השונות. לכן התורה שבעל פה היא השומרת על מושגים שכליים בריאים. זהו אפוא היחס בין ההלכה, החוק והמחשבה, האחד מחנך ומשפר את חיי המעשה על מנת לשמר ולזכך את התבונה, שהיא המטרה העליונה של כל פילוסופיה כמו גם הדת:

38 מנדלסון, ירושלים (לעיל הערה 22), עמ' 131.

39 מנדלסון, ירושלים (שם), עמ' 131-132.

40 בבלי, שבת לא ע"א.

41 מנדלסון, ירושלים (לעיל הערה 22), עמ' 121-122.

גם החוקים שבכתב וגם אלה שבעל פה, תכליתם הישרה בתור פקודי מעשים ודרכי חיים היא אושר הכלל והפרט. ואולם יש גם לראותם, את רובם, כמין כתב וספר, ויש בהם, בתור מצוות ומנהגי-דת, כוונה ומשמעות. הם מנחים את השכל החוקר ואמיתות אלוהיות, מהן נצחיות ומהן היסטוריות, שעליהן הטבעה דתו של העם הזה. המצוות האלה נועדו להיות הקשר המאחד את המעשה והמחשבה, את החיים והתורה.⁴²

בהמשך דבריו מחזק מנדלסון את טענתו זו שההלכה מתקנת ומכוננת מחשבה נכונה, וכותב:

כדי לתקן את המעוות,⁴³ נתן מחוקקה של אומה זו את המצוות המעשיות. הכרות דתיות ומוסריות תהיינה קשורות במעשיהם היומיומיים של בני אדם. אומנם אין התורה מצווה עליהם מחשבה והתבוננות, רק מעשים בלבד היא מטילה עליהם, מצוות עשה ומצוות לא תעשה [...] לפיכך הייתה לכל אחד מן המעשים שהאדם נצטווה עליהם, לכל מנהג ולכל טקס, משמעות משלו, כוונה נעלה משלו, מכוונת להכרה העיונית של הדת ותורת המוסר [...] כך היו תורה וחיים, חוכמה ומעשה, עיון ומשא ומתן אחוזים ודבוקים.⁴⁴

סיכום

אם נסכם את האמור נראה כי משה מנדלסון נקט בגישה אנטי-דוגמטית מסיבות שונות: בראש ובראשונה ניצב עקרון הסובלנות, שאותו ראה כנשק עיקרי במאבקו על היהדות ועל מעמדם של היהודים בגרמניה ובאירופה של המאה הי"ח. בעקרון הסובלנות, טען מנדלסון, מחזיקה היהדות המסורתית, וזאת בניגוד למגמת חוסר הסובלנות שבה דוגלת הכנסייה הנוצרית.

נוסף על העמדת הניגוד בין היהדות והנצרות בסוגיית הסובלנות מנדלסון מוצא בשלילת הדוגמה עיקרון מנחה להבחנה בין האמונות. היהדות לשיטתו

42 מנדלסון, ירושלים (שם), עמ' 132.

43 הכוונה לעבודת אלילים ולאמונות טפלות.

44 מנדלסון, ירושלים (לעיל הערה 22), עמ' 122–123.

היא נטולת דוגמות, שכן אם יהיו ביהדות דוגמות אזי מה השוני המהותי בינה לבין הנצרות, חוץ מתכנים שונים לעיקרי אמונתם.

מעבר לקו התגוננות, אשר הביא את מנדלסון לשלילת האמונה הדוגמתית, יש כאן גם מן ההתנגחות בנצרות. לשיטתו ביסוסה של דת אמת בכלל והיהדות בפרט צריך להיות מבוסס על האמת השכלית והתבונה ולא על הרגש האמוני המבוטא בדוגמה. העיקרון התבוני הוא בסיסה של היהדות לשיטתו, ואילו העיקרון האמוציונאלי הוא בסיסה של האמונה הנוצרית הדוגמתית. כיוון שדוגמה היא דבר אנטי-תבוני, אכסיומה נטולת הוכחה, לא יכול היה מנדלסון לקבלה.

במקום דוגמות מנדלסון מעמיד את עיקרי הדת היהודית על החוק והמשפט בלבד. זאת כפי שהוא טוען, מכיוון שההלכה היהודית היא המחנכת והמוליכה את המאמין והמציית מחיי הלכה מעשיים אל עבר התבונה. היהדות היא אם כן דת התבונה המשיגה את ייעודה בקיום הלכה למעשה. ההלכה היא אם כן ה *vita activa* של היהודי וזו המוליכה והמחנכת אותו ל *vita contemplativa*.

